

Szabó Viktor

A szlovákkérdés a dualizmus kori magyarországi kormányok politikájában

ASZLOVÁKKÉRDÉSHEZ való hozzáállást – az Andrássy-, a Lónyai-, a Szlávy- és a Bittó-kormány felső-magyarországi nemzetiségi politikájáról szóló hiányos források tanúsága szerint – a nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) és a homályosan definiált pánszlávizmussal való küzdelem határozta meg.¹ Erről tanúskodik Szentiványi Márton lipóti főispánnak a belügyminiszterhez, báró Wenckheim Bélához írott jelentése 1867 szeptemberében, amelyben három csoportra osztotta a „szláv nemzetiséget”. A pánszlávok kiengesztelhetetlenek és nem hagyják magukat meggyőzni semmiféle kedvezmény által, velük ellentétben a jó érzelmű szlávokkal könnyű együttműködni, mivel jó hazafiak és sokkal többen vannak, mint az előző csoport tagjai. A népek nevezett harmadik típus a magyarok legmegbízhatóbb szövetségese, nem gondolkodik a kormányzati formákon és leginkább amellett a kormány mellett áll ki, amely számára a legnagyobb anyagi támogatást nyújtja.² A főszolgabírók, alispánok, ispánok jelentései, valamint a belügyminiszteri rendeletek és jegyzékek tanúsága szerint „pánszláv”-nak bélyegezhették azt a tanárt, aki a szlovákot tanítási nyelvként használta, azt a vállalkozót, aki üzlete nevét szlovákul tüntette fel a cégtáblán, vagy azt az egyszerű szlovák állampolgárt, aki – összhangban a nemzetiségi törvénnyel – megkísérelte anyanyelv-használati jogát érvényesíteni és a bíróságon vagy a vasúti pénztárnál szlovákul szólalt meg.³

¹ A pánszlávizmusról szóló nézeteket lásd pl. KEMÉNY G. 1952. 56.

² KEMÉNY G., 1952. 56. A szlovákokat e három csoportba soroló lipóti főispán értékelése rámutat a módszerre, ahogyan a kormányok és az önkormányzatok számos tagja a lakosság egyes rétegeit kategorizálta. Gondolkodásukat az határozta meg, hogy milyen mértékben fogadták vagy utasították el az uralkodó, a nemzeti érdekeit Magyarország népességének nem magyar részére is ráerőltető rezsim eszméit.

³ R. MITICZI, 1902. 13–14.

A kormány ténykedését erősen befolyásolta a kiegyezés előtti évtizedekben alakult szlovák kulturális intézményekkel szembeni gyanakvás, ezért elhárított minden, újabb keletű, hasonló kezdeményezést. Szapáry Gyula belügyminiszter 1873-ban például elutasította a *Slovenská jednota* (Szlovák Egylet), egy, a tervek szerint össz-szlovák kulturális egyesület bejegyzését, mert azzal az előfeltevéssel élt, hogy az egyesület pánszláv tevékenységet fog kifejteni.⁴

A magyarországi kormányok kezdettől fogva korlátozó szándékú felső-magyarországi politikájának tényleges alapjait Tisza Kálmán kormányzásának (1875–1890) első éveiben fektették le, amikor a *Matica slovenská* elleni intézkedések során meghatározták a kemény kéz politikájának ideológiai hátterét. A *Maticával* szemben többhetes rendőrségi vizsgálatot indítottak, amelynek eredményeire hivatkozva Tisza Kálmán belügyminiszter 1875. április 6-án elrendelte a szervezet tevékenységének felfüggesztését, majd néhány hónappal később, november 12-én teljesen betiltották az egyesületet. Közel 100 000 forintos vagyonát elkobozták, miközben nem tették megfontolás tárgyává vezető képviselőinek azon kívánságát, hogy a vagyon sorsáról a rendelettel összhangban a szervezet közgyűlése döntsön. A hivatalos indoklás szerint „a »Matica Slovenska« című tót irodalmi és szépművészeti egylet működése iránt rendőri nyomozás tartatván, az ezen nyomozásról tett jelentésből kiderül, hogy a mondott egylet, noha alapszabályai szerint minden politikai és vallási ügy köréből ki van zárva, nem annyira az irodalom fejlesztésével, mint inkább pánszláv irányú politikai izgatásokkal foglalkozik; hogy irodalmi tevékenységében jobbadán csak a magyar állam és nemzet ellen gyűlölséget szító s a történelmet meghamisító művek kiadására szorítkozik, s végre, hogy az egylet vagyona szabályellenesen az egylet körén kívül eső célokra, sőt magán kölcsönökre és segélyezésekre fordíttatik”.⁵

A magyar vezetés és a felső-magyarországi megyei adminisztráció kihasználta a szlovák nemzeti mozgalom passzivitását és az 1880-as évek kezdetétől a magyar nyelv terjesztésének érdekében összehangolt társadalmi tevékenységbe fogott. A magyarosítási küzdelmekre rendkívül nagy hatással volt a zólyomi alispán, Grünwald Béla *A Felvidék* című, 1878-ban napvilágot látott röpirata.⁶ Főként éppen ennek köszönhetően alakult meg az egész országban, elsősorban Felső-Magyarország területén számos olyan művelődési

⁴ BOKEŠ, 1972a. 359–364.

⁵ Minisztertanácsi határozat a *Matica slovenská* elleni vizsgálat tárgyában. 1875. április 1. KEMÉNY G., 1952. 508.

⁶ Ebben a röpiratban Grünwald Béla leírta Felső-Magyarország elmagyarosításának céljait és perspektíváit.

egyesület 1881 után, amelynek alig rejtett célja volt a magyar nyelv és a hazafiság, vagyis a magyar szellem terjesztése.

Ezek közül Felső-Magyarországon az 1882-ben alapított Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) játszotta a legnagyobb szerepet: saját, állami és megyei forrásokból, valamint nyilvános gyűjtésekből származó vagyonából magyar óvodákat, népkönyvtárakat és magyar kulturális egyesületeket alapított a szlováklakta községekben, a magyar nyelv propagálását célzó kulturális előadásokat és tanfolyamokat szervezett, valamint ingyen osztott magyar nyelven írt tankönyveket és jutalmakkal igyekezett motiválni a tanárokat a magyar nyelv terjesztésére.

A FEMKE *Felsőmagyarországi Nemzetőr* címmel saját újságot is kiadott, amely alapítása után azonnal a magyarosítási törekvések szócsövévé vált. Az egyesület igyekezete azonban csak csekély eredményt hozott. A nyelv terjesztésére irányuló akciók legtöbbször érdektelenségbe fulladt és megtorpan. Az egyesület tehát a kormányoldaltól és a megyei igazgatástól kapott széleskörű anyagi és morális támogatás ellenére sem teljesítette az elvárásokat.⁷

A felső-magyarországi művelődési egyesületek között különösen fontos helye volt a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületnek, amelyet 1885-ben alapítottak. Az egyesület szlovák nyelven folytatta tevékenységét és hivatalos célkitűzései között – bár a kormány és a „felső-magyarországi hazafias közönség” közös kezdeményezése hozta létre – nem szerepelt a nyílt magyarosítás, csak a szlovák nép szellemi és erkölcsi színvonalának fenntartása irodalmi eszközök segítségével. Az egyesület hazafias szellemre irányuló neveléssel törekedett programja megvalósítására. A szervezet elnökévé a besztercebányai püspököt, Császka Györgyöt, alelnökévé Zólyom megye alispánját, báró Radvánszky Bélát, titkárává pedig Zsilinszky Mihály országgyűlési képviselőt választották. Az egyesület működési területe az a tíz felső-magyarországi vármegye (Árva, Bars, Gömör-Kishont, Hont, Liptó, Nógrád, Pozsony, Trencsén, Túróc és Zólyom) lett, amelyekben korábban a *Matica slovenská* dolgozott.

A cseh és a szlovák sajtó igencsak bizalmatlan volt az új egyesülettel szemben. Nem kifogásolták, hogy az egyesület magyar könyveket adjon ki szlovák fordításban, de az ellen már egységesen tiltakoztak, hogy erre a célra

⁷ A FEMKE a felső-magyarországi régióban széleskörű és sokszínű tevékenységet fejtett ki, amelyről rendszeresen megjelentetett évkönyveiben (*A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve*) és évi jelentéseiben olvashatunk (*Jelentés a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület... évi működéséről*). A FEMKE tevékenységéről lásd még SMIDÁK, 1966. 103–117.

a *Matica slovenská* jogellenesen elkobzott vagyonát használják fel – ahogyan ezt a *Matica* egykori titkára, František Sasinek „*a világ és Isten színe előtt*” ki is nyilvánította egy, a *Národné Noviny* hasábjain megjelent nyílt levélben.⁸

A FEMKE természetesen támogatta az új egyesület alakulását, a két szervezet tevékenysége alapvető céljait tekintve nem mondott ellent egymásnak. A FEMKE feladata a városok elmagyarosítása volt, mivel azok voltak a kulturális élet központjai és nagy befolyást gyakoroltak a környező területekre is. A Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület pedig a falusi nép szellemi életének előmozdítására törekedett, ahol még nehezebben haladtak előre a magyarosítási törekvések. 1885-ben, az egyesület létrejöttékor az alapítók abban reménykedtek, hogy a kormánnyal, a felső-magyarországi közigazgatással és a hazafias közönséggel együttműködve sikeres lehet a hazafias szellem terjesztése és az érdekeiket veszélyeztető cseh befolyás elnyomása. Ezen remények azonban többnyire nem váltak valóra. A hivatalnoki réteg kezdeti lelkesedése fokozatosan kihunytt, ezzel párhuzamosan pedig anyagi és erkölcsi támogatásuk is csökkent, így az egyesület a 19. század végéig nem volt képes meggátolni a szlovák nemzeti mozgalom újjáéledését és gyors felpezsdülését, de végül ellensúlyozni sem tudta azt. A magyarosító egyesületek csekély befolyásuk, illetve társadalmi támogatottságuk csökkenése miatt a magyar kormány részéről is egyre kevesebb támogatást élvezhettek. A kormányok igyekeztek segíteni a nemzetiségi területek vármegyei közigazgatási apparátusát⁹ és próbálták megvalósítani saját kezdeményezéseiket, miközben kitértek a magyarosító egyesületek ajánlásai elől. Ezeknek érdekében állt volna, hogy szerepet játsszanak a kormányzat szándékainak közvetítésében vagy végrehajtásában, de a megcélzott nemzetiségi társadalom előre elutasította őket.

A századfordulótól kezdve a kormánypolitika egyre kisebb szerepet tulajdonított a felső-magyarországi közművelődési egyesületeknek, hiszen a vármegyei apparátus tagsága többnyire megegyezett a FEMKE megyei szervezeteinek fő tisztségviselőivel. Ezzel párhuzamosan nagyobb figyelmet szentelt azoknak a szlovák kulturális egyesületeknek, amelyek még életben

⁸ SASINEK, 1885.

⁹ Itt kiemelkedett Grünwald Béla zólyomi alispán, akinek a nemzetiségi kérdésből és a saját szlovákképéből táplálkozó koncepciója számos területen túlszárnyalta a magyarosító egyesületek céljait és elgondolásait. Megnyilvánulásaiban nyíltan hangoztatta a magyar nacionalizmust és a szlovákság becsmérlésének a szándékával olyan jelenségeket emelt ki, amelyekkel *de facto* cáfolta vagy kétségbe vonta az önálló szlovák nemzetiségi létezését.

tudtak maradni – közöttük a túrócszentmártoni *Živena* nőegyesületnek és a Szlovák Múzeumi Egyletnek (*Múzeálna slovenská spoločnosť*), illetőleg a nagyszombati székhelyű Szent Adalbert Társaságnak (*Spolok svätého Vojtecha*). A szervezetek számára ez lényegében állandó megfigyelést és ellenőrzést jelentett: tevékenységüket illetően a vármegyei és a rendőrségi apparátus igyekezett a legapróbb információhoz is hozzájutni. A *Matica slovenská* felszámolása után tehát csak a fenti három szlovák egyesület működött, tevékenységük azonban túlnőtt a lokális kereteken. Ezek a kulturális szervezetek részben azért maradhattak meg, mert a kormány attól félt, hogy betiltásuk hasonló ellenállást válthat ki, mint a *Matica* megszüntetése. A századfordulón ugyanis a felső-magyarországi vármegyék képviselői a szlovák szervezeteknek már a pusztta létezését is károsnak tartották.¹⁰

Szapáry Gyula miniszterelnök 1890 októberében felső-magyarországi akciót hirdetett meg, amelybe be akarta vonni Árva, Liptó, Túróc, Zólyom, Nyitra, Pozsony és Bars vármegye főispánját. Szándéka szerint együttesen kellett volna megoldaniuk a következő problémákat: nemzetiségi befolyás a felső-magyarországi vallási viszonyokra, a regionális hivatalnokok állásfoglalása, a nemzetiségi pénzintézetek kérdése, a népiskolák helyzete, a nemzetiségi sajtó és a nemzetiségi egyesületek kérdései. A régió sajtóviszonyainak kormány által elrendelt megyei vizsgálatai e terület felé fordították a figyelmet, aminek következtében a felső-magyarországi nemzetiségi politika érdeklődésének középpontjába a hazafias szellem erősítését célzó sajtópolitika került.¹¹

Szapáry Gyula miniszterelnök kezdeményezése új korszakot nyitott a Felső-Magyarországgal kapcsolatos kormánypolitikában. A rendszeres regionális jelentéseken alapuló nemzetiségi politika eszméje a gyakorlatban néhány évvel később valósult meg, a kétségkívül keménykezű Bánffy Dezső kormányzása alatt, akit a korábbi miniszterelnököknél nagyobb szisztematikusság jellemzett. Szapáry indítványát tarthatjuk az első tudatosan előkészített próbálkozásnak a dualizmus időszakában, amely a felső-magyarországi kormánypolitika komplex eszközrendszerének kidolgozását tűzte ki célul, mivel

¹⁰ LŐRINCZ, 1897.

¹¹ Az említett hét megyében 1890-ben kiadták a túrócszentmártoni *Felvidéki Híradót*, amely az egyetlen, állam által dotált újság volt. Ezen kívül a regionális, a kormány által gyakran támogatott magyarországi kormánypárti sajtót az ungvári kiadású *Ung*, a balassagyarmati kiadású *Nógrádi Lapok*, a beregi *Ugocsa*, az iglói *Szepesi Lapok* és a budapesti *Slovenské noviny* képviselték. Ez a magyar nyelven kiadott felső-magyarországi periodikák állami támogatásának emelését serkentette.

a korábbi kormányok minden hasonló ténykedése előkészítetlen és épp ezért eredménytelen volt. Tény, hogy kezdeményezésében a kormány 1890-ben – összhangban a korabeli nemzetiségpolitikai eszmékkel és eszközökkel – felülmúlta a korlátozó, beavatkozó és kontrolláló karakterű elképzeléseket és rendelkezéseket. Maga a nemzetiségi pénzüzetek befolyásának elemzése, valamint a kivándorlás tömegessé válása a következő időszakban preventív és részben aktívan beavatkozó nemzetiségpolitikát váltott ki, amely Felső-Magyarország szlovák régióiban is igyekezett a szlovák ellenzéki politikai törekvésekkel szemben az ipar-, a foglalkoztatás- és a pozitív kultúrpolitika eszközeit érvényesíteni.¹²

Wekerle Sándor kormányának, amely az 1890-es évek elején leváltotta Szapáry kabinetjét, nem sikerült egységes koncepciót kialakítania az országban fokozatosan reaktivizálódó nemzetiségi politikai mozgalmakkal szemben: a miniszterelnök az engedmények és a kemény kéz politikájának kombinálásával próbálkozott. Nem véletlenül volt a szlovák politikusok többsége rendkívül kritikus véleménnyel a Wekerle-kormány nemzetiség-politikai eredményeiről, hiszen ebben az összefüggésben alig beszélhetünk valamilyen felső-magyarországi vagy szlovák koncepcióról. Wekerlét, aki a magyarországi nemzetiségi jog forrásaként hivatkozott az 1868-as, az iskolákat és a nyelvhasználatot is szabályozó nemzetiségi törvényre, a *Národnie noviny* az őszinteség hiányával, a magyarosító politika támogatásával, a nemzetiségi politikusok feletti rendőri ellenőrzéssel, a nyelvhasználati jog fokozatos csökkentésével, a nemzetiségi iskolákat látogató fiatalok hátrányos helyzetének fenntartásával és, a szabad gazdasági verseny nemzetiségi szempontú korlátozásával vádolta meg.¹³

Bánffy Dezső, az új miniszterelnök, aki az első parlamenti felszólalásában kijelentette, hogy a kormánypolitikában nem engedi az egységes magyar állam magyar jellegét „*korlátok közé szorítani*”,¹⁴ már az első minisztertanácsi ülésen jóváhagyta azt a rendelkezést, „*miszerint a nemzetiségi és socialistikus kérdésekre vonatkozó kormányi intézkedések egyöntetűségének a biztosítása céljából*” a lényegi döntés a miniszterelnöki hivatal kezébe kerül. Az elsőrendű feladatok közé soroltatott „*a nemzetiségi kérdés szerb, pánszláv, szász és román alágazataiban*”.¹⁵

¹² JANCsó, 1899. 4.

¹³ N. N., 1894.

¹⁴ KEMÉNY G., 1956. 310.

¹⁵ Iratok a miniszterelnökség keretén belül létesítendő „nemzetiségi és szocialisztikus ügyeket intéző ügyosztály” (nemzetiségi ügyosztály) szervezéséről. KEMÉNY G., 1956. 327–329.

Bánffy nemzetiségi politikája három új elemet vezetett be: rendszeres híradásokat követelt meg a megyéktől az ottani nemzetiségpolitikai helyzetről, átültette a gyakorlatba a komplex cselekvés gondolatát, amelynek elkerülhetetlenségét már Szapáry felső-magyarországi akciója is kinyilatkoztatta, valamint nyomatékosabban és a korábbi kormányokhoz képest szélesebb körben applikálta a magyarosítás eszközeit.

A nemzetiségekről szóló hírek – amelyeket a főispán és a megyei közigazgatási bizottságok küldtek Bánffy parancsára havonta, később félévenként – néhány esetben a felső-magyarországi megyék (Nyitra, Trencsén, Zólyom, Liptó) helyzetének fontos információs bázisát képezték, míg más megyék (például Árva, Bars, Szepes) csak sematikusán írták le a „pánszláv izgatás” szélesedését vagy gyengülését. A miniszterelnök szerint – aki önmagát nyíltan sovínisztának vallotta („Nekünk »az egységes magyar nemzeti állam«-ot megalkotni sovínizmus nélkül lehetetlenség”¹⁶) – a hiányosságok nem a korábbi kormányok törvényalkotásának hibáin alapulnak, hanem azon, hogy a nemzetiségekkel kapcsolatos törvényeket nem érvényesítették a kellő hatékonysággal: „A népoktatásról, az anyakönyvek vezetéséről, a magyar nyelv kötelező tanításáról, az óvodákról, középiskolákról, a néptanítók és lelkészek fizetésének kiegészítéséről, a helységnevekről stb. szóló törvények elég tanúságot tesznek arról, hogy a nemzeti fejlődés érdekében dualisztikus viszonyunk alapján lehet és tudunk is törvényeket alkotni, és ha ezek végrehajtása tekintetében sok kívánnivaló marad is fenn, nem lehet államjogi helyzetünkből folyó korlátozásról beszélnünk, csak a végrehajtó erő gyengeségét, vagy céltudatlanságát, mindennekefelett pedig nemzeti jellegünkből folyó természetünknek megfelelő szalmatűz lelkesedésünket s a kitartás nélkül hirdetett elvek alkalmazását komolyan nem vevő nemzeti jellemvonásunkat kell vádolnunk.”¹⁷

Bánffy igyekezett szigorítani a szlovák ellenzéki sajtó cenzúráját. A *Národné noviny*, a Túrócszentmártonban hetente háromszor megjelenő központi szlovák újság a Bánffy-érában állandóan per alatt állt, miközben a sajtóperek többsége az újság által elkövetett nemzetiségi izgatás vádjáról szólt.

Az 1896-ban megtartott országgyűlési választások megerősítették a Bánffy-kabinet kegyetlenségéről szóló legendákat. A miniszterelnök a választási ellenőrködést Felső-Magyarországon személyesen követte figyelemmel, mivel szerette volna meggátolni a Néppárt feltételezett választási sikerét. Ahol nem volt elegendő az ügyes csalás (a választók névjegyzékének manipulációja, az ellenzéki választók nevének tömeges kihúzása, meghamisított jegyzőkönyvek

¹⁶ BÁNFFY, 1903. 212.

¹⁷ BÁNFFY, 1903. 24–25.

stb.), ott a kormány az ellenzéki választók megfélemlítésének eszközéhez nyúlt, fizikailag gátolta meg részvételüket a szavazáson, esetleg fegyveres erőszakhoz folyamodott. Az 1896-os felső-magyarországi véres választások során nevezetessé váltak az alsó-kubini és a breznói események, ahol a választást megelőző kampányidőszakban fegyveresen kergették szét a Néppárt gyűlésén megjelenteket.

Bánffy szlovákokkal kapcsolatos politikája három területen vált kiindulóponttá a következő kormányok számára: 1. A kormány azonnal tudatosította annak a jelentőségét, amit Magyarországon a szlovák kérdés szempontjából a prágai Cseh-szlovák Egyesület (*Československá Jednota*) alapítása jelentett és kezdettől fogva a csehszlovák egységmozgalom gyengítésére törekedett. 2. A szerény kezdetek után megkísérelte kiépíteni a magyarosítást hatékonyabban szolgáló intézményrendszert, mindenekelőtt a magyar tanítási nyelvű állami népiskolák hálózatát. 3. A kormány rendelettel tartotta evidenciában a kivándorlással kapcsolatos megyei adatokat, letéve ezzel a felső-magyarországi kivándorlás kormány általi ellenőrzésének az alapjait.

A cseh-szlovák viszony új korszakának kezdetéről először akkor értesült a kormány, amikor szlovákok szervezett, csoportos látogatást tettek az 1895 júniusában megrendezett prágai néprajzi kiállításon. A két rokon szláv nemzet együttműködésének felerősödésére a szlovák többségű vármegyék adminisztrációja irányította rá a figyelmet, valamint az a sajtóvita, amely a Csehszlovák Egyesület létrejöttét kísérte. A magyar kormányok a szlovák és a ruszin nemzeti mozgalmakat sokáig kevésbé tartották veszélyesnek a magyar állam integritására és a hivatalos állami ideológiára nézve, mert e nemzeti-ségek esetében nem kellett félni attól, hogy külföldről segíti, állami hatalommal támogatja őket rokon vagy saját nemzetük, ezért a magyar politikusok nem tartottak attól, hogy belátható időn belül – e két szláv nemzetiséget támogatandó – bekövetkezik Oroszország Magyarország elleni intervenciója.

Bánffy felső-magyarországi politikájának egyik jelentős eszköze volt az 1898. évi IV. törvény a „község- és egyéb helynevekről”. Bár szövegében egyetlen szó sem esik a nevek elmagyarosításáról, első cikkelye („Minden községnek csak egy kizárólagos hivatalos neve lehet”) és főként a közigazgatási bizottság előadója, Ruffy Pál által írott indoklása nem hagy kétséget afelől, hogy a kormány olyan törvényt akart, amely – bár célja a helységnevek egységesítése – kihasználható a magyarosításra is.¹⁸

¹⁸ KEMÉNY G., 1956. 627–633.

Bánffy természetesen a helynevekről szóló törvénnyel kapcsolatban sem leplezte sovíniszta szándékait: „Nem elég érzésben és szavakban szolgálni a magyar állam-eszmét, erős akarattal, kitartó törekvéssel, akarni kell megalkotni áthatatlan a legszélsőbb sovíniszta »nemzeti gondolat«-tól, az egységes magyar nemzeti államot, melynek arra, hogy egységes és nemzeti legyen nyeloben és érzésben, szüksége van még a külsőségekre is [...] szüksége van arra, hogy ne csak fiai, de hegyei és völgyei is magyar nyelvet viseljenek.”¹⁹ Az egységes magyar földrajzi szakszókincs létrehozásának politikai célja a korabeli nem magyar nemzeti mozgalmak körében rendkívüli ellenállást váltott ki. A helységnevek elmagyarosítását célzó törvény többé-kevésbé nemzeti karakterük megóvását veszélyeztette, hiszen a helységnevekben saját etnikai régiójuk különállása nyilvánult meg.

Az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus 1897. december 29-én rendkívül nyomatékos szerb–szlovák–román tiltakozást fogalmazott meg: „A trón és a haza iránti teljes odaadás jegyében legünnepélyesebben tiltakoznunk kell a mostani erőszakoskodások ellen, amelyeket Magyarország lakosságának többsége ellen követnek. Tiltakozunk az államhatalom azon törekvése ellen, hogy Magyarországból – történelmével és nemzetiségi körülményeivel ellentétben – egyszerű faji államot teremtsen, ami azzal a nemzetiségi törvénnyel is ellenkezik, amelyet maguk a magyarok alkottak és amely elismeri Magyarországon az egyes nemzetiségeket [...] Tiltakozunk a hely- és községnevek magyarosításáról szóló törvényjavaslat ellen.”²⁰ A helységnevekről szóló törvényt többéves halogatás után, 1901-ben kezdték érvényre juttatni a felső-magyarországi vármegyékben.

Az információs rendszer és a miniszterelnöki hivatalban létrehozott osztály által Bánffy megteremtette a regionális nemzetiségi szakpolitika alapjait, még ha e politika céljai helytelenek és értelmetlenek voltak is.

Széll Kálmán kormányfő, akinek kabinetje 1899. február 26-án alakult meg, a „jog, törvény és igazság” gondolatát hangoztatta és programszerűen szakított Bánffy sovíniszta nemzetiségi politikájával. Április 23-án a minisztertanács határozata eltörölte a nemzetiségi osztályt,²¹ ezáltal is törekedve konstruktív megoldást találni az akut nemzetiségi ügyekben. Bár Széll

¹⁹ BÁNFFY, 1903. 83.

²⁰ KEMÉNY G., 1956. 649.

²¹ KEMÉNY G., 1964. 36. – „... mert a nemzetiségi osztály a miniszterelnökségnél foglalkozott a nemzetiségek államellenes törekvéseinek, mozgalmainak figyelemmel kísérésével és ellenőrzésével. A belügyminisztériumban meg államrendőrségi osztály foglalkozott és foglalkozik azon államellenes üzemek és izgatások vagy kihágások vagy büntények elsősorban való felderítésével, megtorlásával és a szükséges intézkedéseknek ezen a téren való foganatosításával. Én azt hittem és azt hiszem most is, hogy sokkal helyesebb, ha a két dolgot egyesítem és parallel, nem egymás ellen hagyom működni, hanem együttműködtetem”.

kormányának valójában nem sikerült leszámolnia Bánffy örökségével, működése alatt legalább igyekezett meggátolni új konfliktusok kialakulását. Folytatódott azonban az előző kormány restriktív politikája a nemzetiségi mozgalmak, így a szlovák nemzeti mozgalom sajtójával és egyesületeivel szemben is, hiszen mindkét területen alkalmazták a nemzeti megbízhatóság önkényes kritériumát.

A Széll-, illetve az azt követő Khuen-Héderváry-kabinet természetesen nem tudott és nem is akart teljesen szakítani az addigi magyar nemzetiségi politika gyakorlatával, csupán más fontossági kritériumok alapján osztályozta a feladatokat. Mivel a kormánynak érdekében állt mélyebben megismerni a nemzetiségi mozgalmak hajtóerejét, enyhíteni próbálta azokat a metódusokat, amelyeket velük szemben használt. A régi-új politika ellentmondásosságát – nem engedett a magyar nemzetállam stratégiájából, de kiteljesedése érdekében készségesen elfogadott taktikai engedményeket – jól jellemzi például a miniszteri iratok argumentációja azokkal a felvidéki vagy amerikai akciókkal kapcsolatban, amelyek a 20. század kezdetén sűrűsödtek, összefüggésben a szlovákok tömeges Amerikába vándorlásával. Az érvelés – a nemzeti állam vaslogikájával – a nem magyar kivándorlók százezreit nem tartotta veszteségnek, sőt, a „*Gondviselés*” kezét látta berne, amely a „*magyar elem számarányát a nemzetiségek rovására 1890–1900-ig ismét jelentékenyen, szám szerint 48,53%-ról 51,36%-ra szőktette fel*”.²²

Az emigrációval kapcsolatos kiterjedt adatgyűjtés alapján a miniszterelnöki hivatal 1903. január 12–15. között határozott az amerikai akciók gyakoriságának növeléséről, ennek keretében a magyar kormány támogatásával hazafias szellemű, szlovák népi periodikákat adtak ki, elsősorban az amerikai szlovákok és ruszinok vallási életének befolyásolására helyezve a hangsúlyt. Az amerikai kutatások alapján az amerikai szlovák közösség lelkeszeinek többsége magyarelles beállítottságú volt és ebben a szellemben is ténykedett a hívek között. Ennek ellensúlyozására szlovák anyanyelvű papokat küldtek Magyarországról Amerikába, hogy változtassanak a helyzeten, ez a törekvés azonban nem járt komolyabb sikerrel.

A Széll-kormány másik fontos, az előző kormányok akcióitól eltérő jellegű felső-magyarországi kezdeményezése a szlovák nemzetiségi pénzintézetek befolyásának csökkentésére tett kísérlet volt, ami főként a turócszentmártoni székhelyű Tatra bank ellen irányult. A kormány célja az volt, hogy az ún. hazafias, a kormány által támogatott magyar bankok vegyék fel a versenyt a

²² KEMÉNY G., 1964. 520.

szlovák pénzügyekkel. A felső-magyarországi főispánok egy vagy több magyar szellemiségű, kedvezőbb hitelfeltételeket biztosító bankot akartak alapítani, ami a magyar érdekeknek megfelelő fordulatot eredményezhetett volna ezen a területen. A kereskedelmi miniszter a leghatékonyabb eszköznek azt tartotta, ha országos intézményt építenek ki Felső-Magyarország területén, amely képes nyomást gyakorolni a nemzetiségi pénzügyekre, egyúttal pedig komoly támogatást tud nyújtani az egyre szaporodó földhitelek biztosításához.

Az 1903. június 27-i kormányváltást követően azonban az új miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly új prioritásokat határozott meg a pénzügyeket érintő felső-magyarországi akcióban. Úgy vélte, felesleges, sőt, káros lenne gazdasági eszközökkel harcolni a nemzetiségi pénzügyek ellen, amelyek elsősorban politikai célokat követnek. A kormányzati bankoknak ugyanis folyton meg kellene előzniük azokat a kamatlábak csökkentésében.

A 20. század eleji magyar kormányok egyetlen tekintetben teljes mértékben átvették, sőt, tovább élézték a megelőző kormányok nemzetiségi politikájának stratégiáját. A nemzetiségi oktatás kérdéséről van szó, amelyben egyik magyar kormány sem akart visszatérni az 1868-as nemzetiségi törvényhez, azzal ugyanis lemondtak volna a magyar nyelv terjesztésének eszközeként szolgáló intézményekről. A folytonosságot Wlassics Gyula oktatási és kultuszminiszter személye is tükrözte, aki a Bánffy-, Széll- és a Khuen-Héderváry kormányban is vezette a tárcát. A szlovák iskolákkal kapcsolatos nemzetiségi oktatási politikában a századforduló magyar kormányai két célt tartottak szem előtt. Egyrészt az állami elemi iskolákon és a középfokú szakiskolákon keresztül megpróbálták semlegesíteni a csehszlovák egységmozgalomnak a szlovákok csehországi továbbtanulására irányuló törekvéseit, másrészt pedig a szlovák tannyelvű egyházi és elemi iskolákban – csakúgy, mint az ország többi nemzetiségi iskolájában – szigorú intézkedésekkel akarták növelni a magyar nyelvoktatás hatékonyságát.²³

Wlassics 1902. évi, a nemzetiségi iskolákról szóló rendeletei a nem magyar tannyelvű iskolákban tovább szigorították a magyar nyelv oktatását, illetve kiegészítő tanítási nyelvként való használatát.²⁴ A nemzetiségi törvényhozás tendenciái és az 1868. évi nemzetiségi törvény közötti ellentmondás a 20. század elején így elsősorban a nemzetiségi oktatást szabályozó új irányelvek terén nyilvánult meg. Az évszázad első évtizedében a négy magyar-

²³ POTEMRA, 1978. 505–506.

²⁴ KEMÉNY G., 1964. 487–490.

országi országgyűlési választáson megválasztott nemzetiségi ellenzéki képviselők a leggyakrabban és a legélesebben épp azt bírálták felszólalásaikban, hogy a törvényhozás és a kormánypolitika nem áll összhangban a nemzeti-ségi törvénnyel.²⁵

Elmondható, hogy bár a Széll-, a Khuen-Héderváry-, a Tisza- és a Fejérváry-kormány az elődeihez képest több tekintetben objektívebben ítélte meg a helyzetet, annak kiértékelését csak elvétve követték valódi programok. A szlovák összefüggésben is csak szórványosan váltak valóra azok a törekvések, amelyek egyes esetekben átgondoltnak hatottak. Mindez arról tanúskodik, hogy a századforduló nem jelentett valódi fordulatot a magyar kormányok nemzetiségi politikájában. Az első világháború előtti időszakban a hivatalos magyarországi nemzetiségpolitika azt a gyakorlatot folytatta, amely az osztrák-magyar kiegyezés utáni években érvényesült, és továbbra is az erő pozíciójából viszonyult a nemzetiségi kezdeményezésekhez.

Ahhoz, hogy a kormánypolitika felismerje: a felső-magyarországi akciókat nem tiltásokra, valamint rendőri és hatalmi eszközökre kell alapozni, a koalíciós kormány bukására és további évekre volt szükség. A Magyar Királyság politikai vezetésének fokozatosan azt is meg kellett értenie, hogy nem akciókra, hanem folyamatos pozitív munkára és megegyezésekhez vezető nemzetiségi politikára van szükség.

A koalíciós kormány időszakában, 1906-tól kezdve vitathatatlanul túlsúlyba kerültek a represszív jellegű intézkedések, a nemzetiségi mozgalmak szigorúbb ellenőrzését szolgálta például a határrendőrség megalapítása és fejlesztése is. A „pánszláv izgatók” leleplezésében elsősorban a lipcsei, rózsahegyi, turócszentmártoni, szakolcai és a pozsonyi határrendőrség tüntette ki magát.

A századfordulót követő időszakban bizonyos határkének számít a szlovák-kérdésben a csernovai tragédia.²⁶ Ez a tizenöt emberéletet követelő esemény azzal állt összefüggésben, hogy Andrej Hlinka²⁷ rózsahegyi papot ideiglenesen eltiltották a hivatásától és bebörtönözték. A külföldi sajtóban is nagy visszhangot keltő csernovai ügyet ugyancsak a koalíciós kormány keménykezelésének számlájára lehet írni, még akkor is, ha – természetesen – a központi hatalom az első világháború előtti korszakban sohasem adott utasítást

²⁵ POTEMLA, 1978. 509–512.

²⁶ Részletesebben lásd HOLEC, 1997.

²⁷ VAJANSKÝ, 1906. – Hlinka már az 1906-os választás előtti kampányban is sokszor élesen kritizálta a magyarországi nemzetiségi politikát, főként a nemzetiségi nyelveken való tanítás elleni törekvéseket.

fegyveres erő bevetésére a nemzetiségi mozgalmak ellen, sőt, épp ellenkezőleg, csillapítani igyekezett a pánikra hajlamos vármegyei apparátusok kisebbségellenes álláspontját.

A Wekerle-kormány nemzetiségekkel kapcsolatos intézkedései közül a legnagyobb visszhangot és ellenérzést vitathatatlanul az Apponyi Albert oktatási és kultuszminiszter által kezdeményezett 1907. évi XXVII. tc. váltotta ki. „A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól” szóló törvény „logikus” következménye volt a megelőző, népiskolákról szóló rendelkezésnek, amennyiben a nem állami iskolák jogállása sok tekintetben tisztázatlan maradt, az állam pedig nem tudta ellenőrizni őket olyan mértékben, amennyire azt a magyar kormányok szerették volna.

A szlovák községi és evangélikus iskolák a törvény elfogadását követően meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek, főképp miután bebizonyosodott, hogy a kormány- és a vármegyei szervek nagyon szigorúan ügyelnek a törvény rendelkezéseinek érvényre juttatására. A törvény elfogadása után öt éven belül 148 nem állami, szlovák tannyelvű iskola szűnt meg, illetve alakult át állami, magyar tannyelvű iskolává.²⁸

A koalíciós kabinetet követő Khuen-Héderváry-, Lukács- és Tisza-kormány a szlovákkérdés kezelése során már egyértelműen a csehszlovák egységtörekvések megbénítását tekintette a legfőbb feladatnak. Tisza azonban a koalíciós kormány nemzetiségi politikájának elemzésekor felfigyelt arra, hogy a „tyúkszemre lépések politikája”, amelyben szaporodtak a nemzetiségi sajtóperek és a kicsinyes korlátozások, nem vezethet sikerre. Tisza például még 1910 után sem tartotta elfogadható lépésnek az 1868. évi nemzetiségi törvény megszüntetését, emellett viszont új, a nyelvhasználatot és az oktatást érintő rendelkezések elfogadását tartotta célszerűnek.²⁹ Felismerte, hogy a magyarországi nemzetiségi politikában nem a nyelvi, hanem a politikai asszimilációra kell helyezni a hangsúlyt, azaz a nem magyar nemzeti közösségek fokozatos integrációjára, ami nagyobb mértékben biztosíthatná, illetve konzerválhatná a nem magyarok többségének lojalitását, mint az oktatás és a közigazgatás elmagyarosításának hatalmi politikája.

Tisza parlamenti beszédében, amelyben beszámolt a románokkal kötendő paktummal kapcsolatos, 1913–1914-ben lezajlott tárgyalásairól, kilátásba helyezte az Apponyi-féle törvények jelentős kiigazítását, Jankovich Béla kultuszminiszter 1914. évi rendeleteivel pedig a gyakorlatban is engedélyezte

²⁸ A törvény teljes szövegét lásd KEMÉNY G., 1971. 155–164.

²⁹ ALBRECHT, 1933. 55.

az anyanyelvi hitoktatást, csakúgy, mint a nemzetiségek anyanyelvének mint kiegészítő nyelvnek a használatát az állami iskolákban.³⁰ Aktív nemzeti-ségi politikára törekvő stratégiájának lényege tehát nem a magyarosítás feladása volt, hanem egy olyan egyezség elérése, amely kielégítette volna a nemzetiségi követelések egy részét. Tízsa azonban az anyanyelvi oktatásért és más nyelvhasználati részjogokért cserébe ugyanazt kérte a szlovákoktól, mint a Román Nemzeti Párt vezetésétől: egy paktum megkötését, amelyben a szlovák nemzeti mozgalom elfogadná a kormány javaslatait, mint a nemzetiségi kérdés végső, viszonylag kielégítő megoldását. Ez a hozzáállás azonban – az anyanyelvi oktatás 1914-ben elrendelt bővítése ellenére sem válhatott alapjává a román- vagy a szlovákkérdés megnyugtató rendezésének. Minden bizonnyal még abban az esetben sem lett volna az, ha az eseményekbe nem szól bele az első világháború.³¹

A magyar nemzetiségi politikához a szlovákkérdés tekintetében kétségtelenül hozzátartozik a Jászi Oszkár³² vezette polgári radikális csoportok álláspontja is. A nemzetiségi megbékélés útját ők főképp az anyanyelvi oktatás kérdésének megoldásában, az általános választójog bevezetésében, valamint a nemzetiségi nyelvhasználati jog biztosításában látták. Jászi 1909-ben született nemzetiségi koncepciójában egyetértett az 1861. évi szlovák *Memo-randum* autonómia-követeléseivel és kiállt azért, hogy a közigazgatásban, az oktatásban és a jogi eljárásokban használják a nemzetiségek anyanyelvét, ami a nemzetiségi kérdés korabeli magyar szemléletében egészen egyedülálló jelenségnek számított.³³ Jászi azon elképzelése, hogy a nemzetiségi kérdést a kulturális autonómia alapján kell kezelni, végső soron kedvező fogadtatásra talált a szlovák politikai körökben, és jelentős publicitást kapott a szlovák sajtótermékekben. Noha ez a szemlélet nem lépte át a nemzetiségi kérdés megoldásának nemzeti-területi elvét, az adott körülmények között a szlovák politikai körök számára elfogadható alternatíva volt, szemben a kormányzat nemzetiségi politikájával. Jászi az első világháború előtt nem tulajdonított tehát nagyobb jelentőséget a cseh-szlovák egységmozgalomnak, ezért – nem alaptalanul – az első világháború előtti szlovák politikai élet fő irányának a

³⁰ KEMÉNY G., 1985. 137–139.

³¹ Az 1913–1914-es nemzetiségi tárgyalásokkal összefüggésben lásd VERMES, 2002. 231–233.

³² Jászi Oszkár, magyar szociológus és politikus már 1907-ben megalkotta a radikálisok programját, amelynek nemzetiségi részét 1912-ben született szintetizáló munkájában (JÁSZI, 1912.) publikálta.

³³ JÁSZI, 1988. 33.

magyarokkal való megegyezést tartotta. Nem tudta azonban reálsan megítélni és értékelni sem a háború előtti magyar kormányok felfogását, amelyhez ragaszkodva nem voltak hajlandók engedményeket tenni a szlovákoknak, sem pedig a szlovák politikai mozgalom átrendeződésének eredményeit, legfőképp pedig a cseh-szlovák irányzat hatását, amely a külpolitikai és belpolitikai folyamatok kedvező alakulásának következtében jutott érvényre. Jászi tehát nem volt képes felbecsülni a cseh-szlovák államjogi rendezés vonzerejét, amely bármilyen autonómiánál többet kínált a szlovákok számára. Konceptiójának eme hiányossága elegendő volt ahhoz, hogy a Károlyi kezdeményezésére 1918 szeptembere és decembere között a szlovákokkal folytatott tárgyalások során a magyar politika képtelen legyen érdemleges és reális alternatívát állítani a cseh-szlovák állam megalapítására vonatkozó prágai elképzelésekkel szemben.

A vizsgált időszakban egy magyar kormány sem jutott – eltekintve Tisza István paktum-tárgyalásaitól, amelyek azonban csak a románokra korlátozódtak – arra a felismerésre, amelyre 1918-ban, tehát végzetesen későn, a Károlyi-kormány: a nemzetiségi kérdés, így a szlovákkérdés is csak a nemzeti mozgalmak és a nemzetiségi pártok egyenrangú partnerként elfogadott képviselőivel való megállapodás révén oldható meg. Kétségtelen, hogy az 1918. november elsején megalakult Károlyi-kormány részéről ezt a felismerést a körülmények kényszerítették ki, ám ugyanígy vitathatatlan az is, hogy amikor Dula és Hodža a szlovákkérdésről tárgyalt Budapesten, már a szlovák fél volt az, amely nem akart megegyezni, sőt, amely végül a megállapodást meg is hiúsította.

Fordította: Demmel József és Zahorán Csaba

Príspevok sa zaoberá národnostnou politikou uhorských vlád v rokoch 1867 až 1918, ktorá determinovala aj negatívny prístup ku Slovákom, ktorých vedúcich predstaviteľov a ich hlavné kultúrne ustanovizne neustále obviňovali z panslavizmu a protištátnej činnosti, ktorá nespĺňovala národné požiadavky uhorských vlád. Táto politika bola namierená hlavne proti trom fungujúcim slovenským gymnáziám a Matici Slovenskej, ktorých pôsobenie vláda prísne sledovala a kontrolovala a postupne sa snažila ich slovenský národnostný charakter potlačiť a neskôr ich úplne zlikvidovať.

Maďarské vedenie krajiny pre svoje národné účely využívalo taktiež členov administratívneho aparátu, akými boli napríklad predstavitelia hornouhorských žúp, miest a obcí. Ďalším nástrojom tejto politiky boli rôzne spolky, zakladané za účelom odnárodňovania Slovákov a ich postupnej maďarizácie. K najznámejším spolkom patrili Hornouhorský maďarský vzdelávací spolok (FEMKE) a Uhorsko-krajinský slovenský vzdelávací spolok. Tie na svoju agitačnú činnosť využívali aj vlastné noviny, ktoré sa stali ich hlásnou trúbou.

V nasledujúcom období sa snažila uhorská vláda pritvrdiť opatrenia proti národnostiam v krajine aktívnou národnou politikou, ktorá v kontexte Slovákov bola zameraná hlavne na potlačenie hnutia za Československú jednotu, vybudovanie účinného systému pomadžarčujúcich inštitúcií, akými mala byť sieť štátnych ľudových škôl s vyučovacím jazykom maďarským a tiež zavedenie podrobnej evidencie a kontroly vysťahovalectva z krajiny. Ďalším prostriedkom národnostnej politiky v Hornom Uhorsku mal byť Zákon o obecných a iných miestnych názvoch z roku 1898, ktorého cieľom bolo pomadžarčovanie obcí, čiže napĺňanie „maďarskej štátnej idey“. Taktiež bolo pri úrade ministerského predsedu založené „oddelenie národnostných a socialistických záležitostí“, ktorého úlohou bolo sledovať národnostnú otázku v jednotlivých pododdeleniach.

Na začiatku 20. storočia prebehli dve akcie zamerané voči nemaďarským národnostiam v Uhorsku. „Americká“ akcia súvisela so slovenským vysťahovalectvom a „Hornouhorská“ akcia s ekonomickou politikou uhorskej vlády voči národnostným finančným ústavom.

V tomto období sa stáva ťažiskovým bodom tiež aktívna školská politika vlády, na čele s ministrami školstva Wlassicsom a Apponyim, smerujúca proti národnostiam.

Určitým medzníkom v období koaličnej vlády od roku 1906 bola Černovská tragédia v roku 1907, ktorá vyvolala u Slovákov veľkú nevôľu a pobúrenie.

Ďalej sa príspevok zaoberá aktívnou národnostnou politikou ministerského predsedu Tiszu, ktorý sa snažil strategicky urobiť voči národnostiam určité ústupky.

V slovenskej otázke na poli národností aktívne vystupoval aj maďarský politológ a sociológ Oszkár Jászi, ktorý vytvoril program radikálnej občianskej skupiny a rozviedol svoju koncepciu národnostného zmiernia a riešenia národnostnej otázky v Uhorsku.

Štúdia načrtáva základné kľúčové momenty v politike jednotlivých uhorských vlád od Andrásyho až po Károlyiho kabinet voči Slovákom, ako aj zákonné opatrenia návrhy na riešenie národnostnej otázky v období dualizmu.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALBRECHT

- 1933 ALBRECHT Ferencz: *Forrástanulmányok gróf Tisza István nemzetiségi politikájához*. Lugos, Husvéth és Hoffer, 1933.

BÁNFFY

- 1903 BÁNFFY Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, Légrády, 1903.

BOKES

- 1972a BOKES, František: *Dokumenty k slovensému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. II. 1867–1884*. Bratislava, SAV, 1972.

HOLEC

- 1997 HOLEC, Roman: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin, Matica slovenská, 1997.

JANCSÓ

- 1899 JANCsó Benedek: *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája*. Budapest, 1899.

JÁSZI

- 1912 JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill, 1912.
- 1988 JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. Budapest, Maecenas, 1988.

KEMÉNY G.

- 1952 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. 1867–1892. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.
- 1956 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. kötet. 1892–1900. Budapest, Tankönyvkiadó, 1956.
- 1964 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. III. kötet. 1900–1903. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

1971 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. V. kötet. 1906–1913. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.

KEMÉNY G.

1985 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VI. kötet. 1913–1914. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985.

LŐRINCZ

1897 LŐRINCZ György: *Néhány szó a magyar közművelődési egyesületek újjászerveződéséről*. Wlassich Gyula vallás- és közoktatási m. kir. Miniszter úr Önértékelésének. Nyitra, 1897.

R. MITICZI

1902 R. MITICZI Béla: *Pánszlávizmus és ellenszerei*. Nyitra, 1902.

N. N.

1894 N. N.: Wekerle o národnostnej otázke. In: *Národné noviny*, 9. august, 1894.

POTEMRA

1978 POTEMRA, Michal: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. storočia. In: *Historický časopis*, 26. (1978) 497–536.

SASINEK

1885 SASINEK, František: Cím nélkül. In: *Národné noviny*, 3. február, 1885.

SMIDÁK

1966 SMIDÁK, Dezider: Vplyv maďarizačného spolku FEMKE na vývoj slovenskej spoločnosti (1882–1919). In: *Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre*, 9. Spoločenské vedy. Bratislava, 1966. 103–117.

VAJANSKÝ

1906 VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Ružomberský kriminálny proces proti Andrejovi Hlinkovi a spoločníkom. Pojednávany pred ružomberskou kráľ. Súdnou stolicou od 26. novembra do 6. decembra*. Zvláštny výtlačok z novembrových a decembrových čísel denníka. *Národné Noviny z roku*. T. Sv. Martin, 1906.

VERMES

2002 VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2002.